

УДК 347.41

ЗАСТОСУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ЗОБОВ'ЯЗАННЯ» В ПРАВІ ТА ЗАКОНОДАВСТВІ**THE USE OF THE TERM “OBLIGATION” IN THE LAW AND THE LEGISLATION**

Голубєва Н.Ю.,
*доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільного процесу, професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Стаття присвячена дослідженню змісту та доцільності застосування поняття «зобов'язання» в інших галузях права (не в цивільному праві). Зроблено висновок, що його використання має бути науково обґрунтованим, не слід цим терміном називати всі відносні право-відносини в інших галузях права, а тільки ті, які мають характерні риси зобов'язань, як, наприклад, у господарських відносинах, у деяких випадках у трудових відносинах. Однак не можна поширювати цей термін на явища, що мають більш вузьке значення, зокрема обов'язок, наприклад, у податкових відносинах.

Ключові слова: зобов'язання, податкове зобов'язання, фінансове зобов'язання, господарське зобов'язання, соціальне зобов'язання.

Статья посвящена исследованию содержания и целесообразности применения понятия «обязательство» в других отраслях права (не в гражданском праве). Сделан вывод, что его использование должно быть научно обоснованным, не следует этим термином называть все относительные правоотношения в других отраслях права, а только те, которые имеют характерные черты обязательств, как, например, в хозяйственных отношениях, в некоторых случаях в трудовых отношениях. Однако нельзя распространять этот термин на явления, которые имеют более узкое значение, в частности обязанности, например, в налоговых отношениях.

Ключевые слова: обязательство, налоговое обязательство, финансовое обязательство, хозяйственное обязательство, социальное обязательство.

The article is dedicated to the content and usefulness of the term “obligation” in other branches of law (except civil law). It was concluded that its use should be scientifically justified, this term should not be used for calling all comparative relations in other branches of law, but only those that have the characteristics of liabilities, such as in economic relations, in some cases – labor relations. But you can't distribute this term for the phenomenon that has a narrow meaning, namely duties, such as in tax relations.

Key words: liability, tax liabilities, financial liability, commercial obligations, social obligations.

Категорія «зобов'язання» є однією з центральних у цивільному праві. На ній, без перебільшення, тримається цивільний оборот. Тому зобов'язання займають одне із центральних місць у цивілістичній доктрині. На сьогодні актуальним є формулювання основних положень про

зобов'язання на єдиній методологічній основі для вдосконалення зобов'язального законодавства.

Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) містить легальне визначення поняття «зобов'язання». Однак термін «зобов'язання» застосовується в різних галузях

українського права. Тому зобов'язання як цивільні правовідносини необхідно відрізнити від правовідносин, що регулюються іншими галузями права, адже на сьогодні сфера, у якій застосовується термін «зобов'язання», поступово розширюється.

Питання про поняття цивільного зобов'язання часто піднімається вченими як під час розгляду загальних питань зобов'язального права, так і під час розгляду окремих зобов'язань (Т.В. Боднар, В.А. Васильєва, О.В. Дзера, І.С. Канзафарова, В.В. Кулаков, Н.С. Кузнєцова, В.В. Луць, Р.А. Майданик та інші). В інших галузях права до категорії зобов'язання звертались такі науковці, як Д.О. Гетманцев, І.Л. Самсін, І.О. Пасічна, Е.В. Прохоров, О.П. Подцерковний, Н.Я. Якимчук.

Метою статті є аналіз змісту та доцільності застосування поняття «зобов'язання» в інших галузях права (не в цивільному праві).

Господарський кодекс України (далі – ГК України) визначає таку правову категорію, як «господарське зобов'язання». Розділ IV «Господарські зобов'язання» регулює загальні положення про господарські зобов'язання, господарські договори, виконання та припинення господарських договорів тощо (ст. ст. 173–208 ГК України).

Хоча термін «зобов'язання» започаткований цивільним правом, особливості господарської діяльності та її правового регулювання дозволяють окремо виділяти саме господарські зобов'язання, оскільки учасники відповідних відносин, крім звичної координації своїх дій, мають зважати на субординацію – необхідність формувати свою волю в рамках, установлених державою. На відміну від цивільно-правового господарське зобов'язання має такі специфічні риси: 1) специфічний суб'єктний склад; 2) сфера виникнення та здійснення (сфера господарювання); 3) спеціальне правове регулювання; 4) більший вплив «ділової практики» та міжнародного приватного права; 5) на дії господарюючих суб'єктів має вплив введення ліцензування, митного та валютного контролю тощо; 6) особливості підстав виникнення (ст. 174 ГК України, які мають свою специфіку на відміну від підстав виникнення цивільних зобов'язань, установлених ст. 11 Цивільного кодексу України); 7) особливий зміст зобов'язання (дії господарського чи управлінсько-господарського характеру) [1, с. 331–363].

Відповідно до ч. 2 ст. 173 ГК України основними видами господарських зобов'язань є майново-господарські зобов'язання та організаційно-господарські зобов'язання. До видів господарських зобов'язань належать також соціально-комунальні та публічні зобов'язання суб'єктів господарювання (ст. ст. 177, 178 ГК України), однак вони не становлять окремого різновиду господарських зобов'язань, а є різновидами згаданих видів зобов'язань.

Теоретичні основи дослідження організаційно-господарських зобов'язань як одного з видів господарських зобов'язань були закладені в умовах радянської планової економіки та мали назву господарсько-управлінських [2, с. 77–78].

Крім легальної класифікації, у літературі пропонуються різні класифікації господарських зобов'язань (які в основному збігаються з класифікаціями цивільних зобов'язань, викладених у цивілістичній літературі). Вважаємо, що такі класифікації проводити окремо непотрібно, оскільки вони мають значення тільки для господарських зобов'язань, які мають цивілістичну природу, а тому й поділяються на відповідні групи, як і інші цивільні зобов'язання.

Незважаючи на названі вище специфічні ознаки та підстави виникнення господарських зобов'язань, більшість із них підпадають під поняття цивільно-правового зобов'язання.

До речі, законодавець однозначно вказує на те, що майново-господарські зобов'язання є цивільно-правовими.

Необхідно зауважити, що в такому разі норми Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) та ГК України співвідносяться як «загальне» та «спеціальне», у разі виникнення колізій мають бути використані норми останнього [3, с. 43]. Господарсько-майнові зобов'язання як особливий вид зобов'язань підлягають спеціальному регулюванню (як на рівні ГК України, так і інших законодавчих актів), і лише за його відсутності можна говорити про застосування загальних положень ЦК України [4, с. 455].

Таким чином, визнання окремих видів господарських зобов'язань, які визначені в ГК України різновидом цивільних зобов'язань, тягне певні практичні наслідки, а саме: визначення правового регулювання таких зобов'язальних відносин для встановлення порядку зміни або припинення зобов'язання, для вирішення питання про відповідальність за порушення зобов'язання, для визначення диспозитивних норм, що мають застосовуватися до зобов'язання. До таких відносин у субсидіарному порядку мають застосовуватися норми ЦК України.

Невизнання факту, що більшість господарських зобов'язань є цивільно-правовими, веде деяких авторів до дивних висновків. Так, Л.Н. Ніколенко та Г.М. Шмат, завершуючи класифікацію господарських зобов'язань, яку автори повністю здійснили на основі класифікації цивільних зобов'язань, роблять висновок, що ця класифікація носить суто теоретичний характер і не відображається в нормах ГК України [5, с. 42].

Власне, така класифікація й не має відображатися в ГК України, оскільки вона виводиться з норм ЦК України, а поширення її на господарські зобов'язання, що робиться авторами, невідомо чому б їх привести до думки про єдину правову природу відповідних зобов'язань. Відповідна цивільно-правова характеристика зобов'язань не носить суто теоретичного характеру, а від віднесення зобов'язання до того чи іншого різновиду веде до поширення на виниклі відносини відповідних, передбачених ЦК України, норм.

Таким чином, термін «господарське зобов'язання» опосередковує неоднорідні відносини: ті з них, що носять характер господарсько-майнових, є різновидом цивільно-правових зобов'язань, а тому й досліджуватися вони мають із врахуванням їх цивілістичної природи. Натомість господарсько-зобов'язальні (у термінології вчених-господарників) відносини, які мають публічно-правовий характер, скоріше мають досліджуватися з точки зору адміністративних зобов'язків суб'єкта господарювання.

Уживається досить давно термін «зобов'язання» в науці трудового права й трудового законодавстві.

Останнім часом появився термін «соціальні зобов'язання держави» – ґрунтовані на законі або іншому нормативному правовому акті матеріальні правовідносини між державою й громадянами, у яких громадяни за наявності встановлених законом умов мають право на отримання конкретних видів соціального забезпечення, а держава в особі уповноважених органів й установ зобов'язана їх надати [6, с. 130]. У це поняття дослідники вкладають настільки широкий зміст, що фактично до поняття зобов'язання як відносного правовідношення це не має ніякого відношення.

Термін «зобов'язання» не є новим для регулювання фінансових відносин. Зокрема, для правового регулювання фінансових відносин використовується категорія зобов'язання, виділяють податкове зобов'язання як різновид фінансового правовідношення.

Зазначене поняття, що не знайшло досі належного тлумачення й осмислення на рівні науки, уживається в законодавчих актах досить часто. Так, Закон України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні» розуміє під зобов'язанням заборгованість підприємства, що виникла в результаті минулих подій і погашення якої в майбутньому, як очікується, призведе до зменшення ресурсів підприємства, які втілюють у собі економічні вигоди.

У Положенні (стандарті) бухгалтерського обліку 13 «Фінансові інструменти» зазначено, що «фінансове зобов'язання – контрактне зобов'язання: а) передати грошові кошти або інший фінансовий актив іншому підприємству; б) обмінятися фінансовими інструментами з іншим підприємством на потенційно не вигідних умовах».

Згідно із цим визначенням очевидно, що термін «зобов'язання» в цілях бухгалтерського обліку не можна ототожнювати з юридичним поняттям «зобов'язання». У бухгалтерському обліку зобов'язання організації разом із капіталом складають її пасиви.

У Законі України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні» маються на увазі не взагалі зобов'язання, а боргові зобов'язання організації.

З точки зору цивільного права зобов'язання – це завжди правовий зв'язок між особами. Одна із цих осіб (кредитор) має майновий актив (право вимоги), інша – борг (як синонім обов'язок). Однак цей «борг» або «обов'язок» у юриспруденції теж часто називають «зобов'язанням». Саме в другому значенні вживається цивільно-правовий термін «зобов'язання» в Законі України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні» та в низці нормативно-правових актів.

Крім того, зобов'язання в сенсі цього закону (на відміну від зобов'язання в сенсі ЦК України) може виникнути тільки в результаті оформлення господарської операції відповідним первинним документом (у теорії бухобліку це іменується «принципом реєстрації», суть якого виражається формулою «немає документа – немає бухгалтерського запису»). Безпосередньо з господарського договору (за рідкісним винятком, наприклад договори поруки або переведення боргу) без відповідного бухгалтерського оформлення воно не виникає. Більше того, як підкреслюється в міжнародних Принципах підготовки і складання фінансової звітності, укладення договору поставки або купівлі-продажу ще не означає виникнення зобов'язання. Воно виникає після доставки речі, юридичної передачі права власності на неї, а всі ці дії підлягають оформленню відповідними первісними обліковими документами [7, с. 30–31].

Натомість у цивільному праві таке трактування неможливо, навпаки, укладання договору купівлі-продажу веде до виникнення зобов'язання.

Термін «зобов'язання» застосовується й у бюджетному законодавстві, у якому є одним із вихідних положень організації відносин між бюджетами та мережею розподілу бюджетних коштів. Зокрема, відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 2 Бюджетного кодексу України, під бюджетним зобов'язанням слід розуміти будь-яке здійснене відповідно до бюджетного асигнування розміщення замовлення, укладення договору, придбання товару тощо, згідно з якими необхідно здійснити платежі протягом цього самого періоду або в майбутньому.

Загалом у бюджетному законодавстві України застосовуються такі терміни: «бюджетне зобов'язання», «небюджетне зобов'язання», «фінансове бюджетне зобов'язання», «казначейське зобов'язання».

Основні характеристики фінансових зобов'язань досліджував Д.О. Гетманцев, який зазначав, що фінансово-правове зобов'язання – це публічні правовідносини між державою й/або територіальною общиною в особі уповноважених органів і фізичними та юридичними особами різних категорій, які виникають, змінюються й припиняються в процесі розподілу, перерозподілу у сфері фінансів щодо грошових коштів, інших валютних цінностей, а також об'єктів, пов'язаних із ними [8, с. 126]. Широко використовується термін «фінансові зобов'язання держави» [9, с. 56, 61; 10, с. 140–143; 11, с. 124–131] як зобов'язання з надання засобів, матеріальних гарантій і здійснення необхідних витрат відповідно до бюджетних зобов'язань, установлених у законодавчих актах.

Очевидно, що в цьому разі мається на увазі обов'язок держави виконати бюджетне зобов'язання. О.В. Болтинова більш широко трактує це поняття та вважає, що фінансові зобов'язання держави охоплюють не лише витратні зобов'язання, але також й інші зобов'язання держави, пов'язані з її фінансовою діяльністю. Фінансові зобов'язання держави можна розглядати як обов'язок держави зі створення, розподілу, перерозподілу й використання фондів грошових коштів для виконання завдань і функцій, що стоять перед державою [11, с. 126, 131].

Із цього визначення випливає комплексний характер відносин, що називають терміном «зобов'язання», таке розуміння не тільки не «вписується» в розуміння зобов'язань як відносин правовідносин, але взагалі об'єднує всі відносини держави, що тим чи іншим чином стосуються фінансових відносин.

Поняття «зобов'язання» з'явилося недавно в податковому законодавстві. Його застосування стрімко набуло значного поширення й призвело до виникнення проблем у практиці правозастосування [12, с. 595]. Однак можливість застосування до податкових правовідносин категорії «податкове зобов'язання» є одним зі спірних питань податкового права [13, с. 51]. Ця дискусія особливо активно розвивається в російському праві, опубліковано багато праць, що обґрунтовують справедливості застосування терміна «зобов'язання» в податковому праві [14, с. 353; 15, с. 300; 16, с. 19], подібні праці зустрічаємо й у казахській [17, с. 83; 18], українській [19, с. 38; 20, с. 154] літературі.

З точки зору цивіліста ці праці «читаються» з деяким дивуванням, оскільки автори абсолютно серйозно розглядають традиційні ознаки цивільно-правового зобов'язання на прикладі податкового: майновий характер, односторонність, відносність тощо. Приватноправові ознаки зобов'язання, що вироблені цивілістикою впродовж декількох тисячоліть саме для приватних відносин, переносяться на публічні відносини. При цьому автори вимушені оперувати невласливими для публічно-правової сфери термінами, виявляти «специфіку» податкових зобов'язань щодо цивільних, хоч таке порівняння непотрібно, оскільки маємо справу з абсолютно різними відносинами.

Ми не проти застосування термінів, що народилися в цивільному праві, до інших відносин, але маємо відразу зазначати, що маються на увазі абсолютно різні явища, які не треба порівнювати, а виявляти суттєві характеристики явища, що називаються відповідними термінами. Наприклад, яка наукова цінність є в тезі, що податкове зобов'язання, на відміну від цивільно-правового, завжди має грошовий характер. Такі висновки очевидні, а тому немає потреби в їх вивченні.

У податковому праві законодавець використав юридичний інструментарій цивільно-правового зобов'язання, наприклад переведення боргу, способи забезпечення виконання обов'язків (застава, порука), змину осіб у зобов'язанні, способи припинення зобов'язань (зарахування). Запозичення не означає регулювання публічних правовідносин цивільно-правовими нормами, навпаки, техніко-юридичні прийоми, правові категорії, що використалися до цього тільки в цивільному праві, набувають особливостей [21, с. 61], що дозволяє їх застосовувати в податковому праві.

Якщо чисто теоретично можна порівняти податкові й цивільні зобов'язання за ознаками, що вироблені в цивільному праві, то абсолютно різний характер мають підстави виникнення податкових та цивільних зобов'язань.

Тут варто згадати думку Г.Ф. Шершеневича, який наголошував, що для виникнення зобов'язального відношення потрібний юридичний факт, з настанням якого закон пов'язував би такий наслідок. І хоч прямим джерелом зобов'язання іноді визнається закон, проте основою зобов'язання може бути тільки юридичний факт, але не закон, який складає загальну основу всіх юридич-

них відносин, а тому й не може бути названий джерелом зобов'язання. Очевидно, що один закон без юридичного факту не створює зобов'язання. Наприклад, обов'язок приватної особи поступитися на вимогу уряду своїм правом власності для державної або громадської користі вказує на те, що в такому разі немає місця для виникнення зобов'язань, які ґрунтуються на законі. У цих випадках відбувається змішання приватноправового зобов'язання й публічно-правового обов'язку кожного громадянина підкорятися владі [22, с. 347].

Якщо вже називати обов'язок зі сплати податків зобов'язанням, то маємо також називати зобов'язанням військову повинність, обов'язок передати виявлений скарб, що є пам'яткою історії та культури, державі та багатьом інших конституційних, цивільних та інших обов'язків. Запозичення терміна «зобов'язання» в інших галузях права приводить навіть до появи поняття «зобов'язання в цивільному процесі», наприклад, загальне зобов'язання považати честь і гідність усіх учасників цивільного процесу.

Однак так можна поступово в усіх галузях права замінити термін «обов'язок» на «зобов'язання» й розробляти нові теорії про «зобов'язання», які не будуть мати ніякого відношення до класичного розуміння зобов'язання та й взагалі до якісної науки.

Багато вчених говорять про міжгалузевий характер терміна «зобов'язання» з огляду на легальне визначення поняття зобов'язання в ст. 509 ЦК України.

Однак варто враховувати, запозичуючи цивільно-правові поняття, що в цивільному праві зобов'язання виникають, як правило, у результаті діяльності суб'єктів цивільного права як рівноправних сторін, що самостійно визначають взаємні права й обов'язки. У процесі такої діяльності поступово склалася складна й розгалужена конструкція цивільно-правового зобов'язання, спрямована на створення системи стримувань і противаг у відносинах вільних рівноправних партнерів [13, с. 52].

М.П. Кучерявенко підкреслював, що зобов'язання характерно для договірних відносин, які використовують диспозитивні методи, обумовлені рівністю суб'єктів правовідношення. Податкові відносини, навпаки, будуються на принципах влади й підпорядкування, регулюються шляхом владних приписів із боку держави, тому навіряд чи зобов'язання може відбивати природу комплексу обов'язків платника податків. Точнішим є використання терміна «податковий обов'язок» як категорії, яка узагальнює всю систему обов'язків платника податків, пов'язаних зі сплатою податків і зборів [23, с. 316]. Такої ж думки дотримуються й інші вчені [24, с. 14; 25, с. 31; 13, с. 53].

Звернемо увагу й на законодавче визначення поняття «податкове зобов'язання». Відповідно до п. 14.1.156 Податкового кодексу України під податковим зобов'язанням розуміється сума коштів, яку платник податків, у тому числі податковий агент, повинен сплатити до відповідного бюджету як податок або збір на підставі, у порядку та строки, визначені податковим законодавством (у тому числі сума коштів, визначена платником податків у податковому векселі та не сплачена в установленний законом строк).

Зобов'язання тут зведено до «суми коштів», навіть натяку на правове відношення законодавець не робить. Абсолютно очевидно, що законодавець словом «зобов'язання» підмінив термін «обов'язок», що точно мав би відобразити сутність такого явища, як «обов'язок зі сплати податків та зборів».

Хоч поняття «зобов'язання», як бачимо, використовується в різних галузях права, це не означає, що йдеться про поширення на відповідні відносини цивільно-правих норм про зобов'язання.

Деякі вчені говорять про загальнотеоретичне поняття «зобов'язання» як родове позначення для відносних правовідносин у різних галузях права й відповідно різних видів галузевих зобов'язань (господарських, цивільних, трудових і так далі). Об'єднання їх одним поняттям «зобов'язання» не означає перенесення на них ознак цивільного відносного правовідношення, а лише розкриває те загальне, що їх характеризує як тип правового зв'язку суб'єктів [26, с. 210].

І.М. Зайцев зазначає, що будь-які юридичні поняття не повинні розглядатися як статична категорія. Поняття рухливі, плинні, динамічні. Вони розвиваються разом із правовою дійсністю [27, с. 76]. Одним із таких понять, які не просто мають загальноправове значення, але й перебувають у постійному стані динамічного розвитку, можна вважати поняття «зобов'язання». Погляд на поняття «зобов'язання» як міжгалузевий інститут достатньо поширений серед учених, які досліджують господарські, податкові, фінансові зобов'язання [8, с. 71; 14, с. 282; 19, с. 38; 28, с. 79]. Учені вважають, що за таких умов виникає потреба в класифікації зобов'язань як міжгалузевого (загальноправового) поняття на види за критерієм галузі права, норми якої поширюються на відповідні зобов'язання [12, с. 595].

Що стосується господарських зобов'язань, то ми вже зазначали, що деякі з них належать до цивільно-правових, які складають окрему групу з властивими їй ознаками та самостійного значення не мають.

Р.А. Майданик вважає, що «зобов'язання є цивільно-правовим, а не міжгалузевим поняттям, тому не може використовуватися в інших, крім цивільної, галузях права. Таким чином, висновки про існування трудових, фінансових, управлінських, господарських, внутрішньогосподарських зобов'язань є безпідставними. Зазначені приватно-публічні чи публічні «зобов'язання» знаходяться за межами предмета цивільного права та ігнорують відмінності приватних і публічних правовідносин [29, с. 6].

В.В. Кулаков також вважає, що однією з рис зобов'язання є його цивільно-правова галузева належність. Використання терміна «зобов'язання» в інших галузях є прикладом термінологічного запозичення. Сумнівним є існування зобов'язання в інших галузях права, а також міжгалузевих зобов'язань [30, с. 224].

Однак, хоч зобов'язання дійсно виникло в надрах цивільного права як особлива форма зв'язку суб'єктів цивільного відношення товарно-грошового характеру, навіряд чи необхідно наполягати на «ексклюзивності» використання подібної конструкції лише в цивільному праві.

Маємо уточнити, що використання терміна «зобов'язання» в інших галузях права має бути науково обґрунтованим, не слід цим терміном називати всі відносні правовідносини в інших галузях права (відносно правовідношення є міжгалузевим поняттям), а тільки ті, які мають характерні риси зобов'язань, наприклад, у господарських відносинах, у деяких випадках у трудових відносинах. Проте не можна поширювати цей термін на явища, що мають більш вузьке значення, а саме: обов'язок, наприклад, у податкових відносинах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Голубева Н.Ю. Розділ IV. Господарські зобов'язання / Н.Ю. Голубева // Господарський кодекс України : [наук.-практ. комент.] / [О.І. Харитонов, С.О. Харитонов, В.М. Коссака та ін.] ; за ред. О.І. Харитонов. – 2-е вид., доп. та перероб. – Х. : Одиссей, 2008. – С. 331–363.
2. Таненок А.В. Обязательства в хозяйственном праве (договорные обязательства и их место в регулировании рыночной экономики) / А.В. Таненок // Персонал. – 2005. – № 6. – С. 77–78.
3. Коваль О.А. Коментар до розділу IV «Господарські зобов'язання» глава 19 «Загальні положення про господарські зобов'язання» Господарського кодексу України / О.А. Коваль // Земельне право України: теорія і практика. – 2008. – № 7–8. – С. 42.

4. Договірне право України. Загальна частина : [навч. посіб.] / [Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова та ін.] ; за ред. О.В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 891 с.
5. Ніколенко Л.Н. Правові проблеми класифікації господарських зобов'язань / Л.Н. Ніколенко, Г.М. Шмат // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 11. – С. 42.
6. Курченко О.С. Социальные обязательства государства: экономический и юридический подходы к содержанию понятия / О.С. Курченко // Рос. юрид. журн. – 2007. – № 5. – С. 130.
7. Овсяйко С.В. Имущество и обязательства: правовая и бухгалтерская концепции / С.В. Овсяйко // Юрист. – 2009. – № 11. – С. 30.
8. Гетманцев Д.О. Юридичний факт як підстава виникнення, зміни та припинення фінансового правового зобов'язання / Д.О. Гетманцев // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 4/5. – С. 126.
9. Солдатова В.Ю. О понятии «финансовые обязательства государства» / В.Ю. Солдатова // Право и экономика. – 2007. – № 2. – С. 59–61.
10. Лобачева Е.Н. Управление государственным долгом: непредвиденные обязательства / Е.Н. Лобачева // Гос. служба. – 2008. – № 2. – С. 140–143.
11. Болтинова О.В. К вопросу о понятии «финансовые обязательства государства» / О.В. Болтинова // Lex Russica. – 2008. – № 1. – С. 124–131.
12. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : у 2 т. / відп. ред. В.Г. Ротань. – 2-е вид. – Х. : Фактор, 2010. – Т. 1. – 2010. – 800 с.
13. Латыпова Е.У. К вопросу о соотношении обязанности и обязательства по уплате налогов и сборов / Е.У. Латыпова // Финансовое право. – 2004. – № 1. – С. 51.
14. Худяков А.И. Основы налогообложения : [учеб. пособие] / А.И. Худяков, М.Н. Бродский, Г.М. Бродский. – СПб. : Европейский Дом, 2002. – 427 с.
15. Налоговое право : [учебник] / под ред. С.Г. Пелеляева. – М. : Юрист, 2004. – 488 с.; Верстова М.Е. К вопросу о применении в налоговом праве термина «налоговое обязательство» / М.Е. Верстова // Юрист. – 2007. – № 5. – С. 19–21.
16. Верстова М.Е. К вопросу о применении в налоговом праве термина «налоговое обязательство» / М.Е. Верстова // Юрист. – 2007. – № 6. – С. 13–14.
17. Прохоров Е.В. Теория налоговых обязательств / Е.В. Прохоров. – Алматы, 2001. – 168 с.
18. Тенелов Д. Термин «налоговое обязательство» в Налоговом кодексе РК / Д. Тенелов // Юрист. – 2004. – № 11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1233334>.
19. Самсін І.Л. Зобов'язання: родові чи галузеві поняття (податково-правовий аспект)? / І.Л. Самсін // Вісник Верховного Суду України. – 2012. – № 2 (138). – С. 38–41.
20. Пасічна І.О. Щодо поняття податкових зобов'язальних правовідносин / І.О. Пасічна // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 9. – С. 154–157.
21. Полищук И.В. Понятие и признаки налогового обязательства / И.В. Полищук // Современное право. – 2007. – № 4. – С. 61.
22. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права / Г.Ф. Шершеневич. – Тула : Автограф, 2001. – 446 с.
23. Кучерявенко Н.П. Налоговое право : [учебник] / Н.П. Кучерявенко. – Х. : Легас, 2001. – 1108 с.
24. Храбров А.О. Правове регулювання виникнення, зміни і припинення податкового зобов'язку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / А.О. Храбров. – Х., 2004. – 20 с.
25. Гриценко В.В. Теория российского налогового права: современные проблемы : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.14 / В.В. Гриценко. – Саратов, 2005. – 564 с.
26. Теоретические проблемы хозяйственного права / под ред. В.В. Лаптева. – М. : Наука, 1975. – 414 с.
27. Зайцев И.М. О природе правовых понятий / И.М. Зайцев // Некоторые философские проблемы государства и права. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – Вып. 2. – С. 76–88.
28. Якимчук Н.Я. Поняття та правова природа бюджетного зобов'язання / Н.Я. Якимчук // Вісник нац. акад. прокуратури України. – 2008. – № 1. – С. 79–84.
29. Майданик Р.А. Місце зобов'язання в праві України / Р.А. Майданик // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 4. – С. 6.
30. Кулаков В.В. Обязательство и осложнения его структуры в гражданском праве России : [монография] / В.В. Кулаков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2010. – 256 с.